

GÖMÖRI GYÖRGY

Mikołaj Krzysztof Radziwiłł jeruzsálemi utazása és erről írt művének fogadtatása

1.

Mikołaj Krzysztof „Sierotka” Radziwiłł gazdag litván családban született 1549-ben. Ez a család ebben az évszázadban, a két ország egyesülésének századában vált igazán lengyel-litvánná. Mikołaj Krzysztof apja, Konstanty Wasyl nagyherceg még a görögkeleti ortodox egyház híve volt, de fiai már vallást változtattak: mindhárman, Janusz, Albrycht és Jerzy áttértek a római katolikus vallásra, sőt Jerzy vilnai, illetve később krakkói püspökként csinált egyházi karriert. De a három katolikus herceg közül (mert a családnak volt egy igen erős protestáns ága is) egyedül Sierotka neve maradt fenn az irodalomban, egy zarándoklat útleírásának köszönhetően. Ez a mű, a *Hierosolymitana peregrinatio* először 1601-ben jelent meg, méghozzá a Balassi-filológusok számára jól ismert helyen: Braunsbergben (a mai Braniewóban).¹ Alábbiakban, bár kitérek Sierotka életrajzának fontosabb részleteire, elsősorban a *Jeruzsálemi zarándoklat* létrejöttével és nemzetközi hatásával szeretnék foglalkozni.

Maga a becenév, „Sierotka”, ami ’Árvácská’-nak fordítható, állítólag királyi eredetű. Mikołaj Krzysztof gyerekkorában kapta, amikor szülei egy tűzijáték idején sírdogálva egyedül hagyták egy szobában, s amikor Zsigmond Ágost, a király bejött és megtalálta a gyermeket, tréfából kicsi árvájának nevezte el.² Mivel az összes többi Radziwiłlnak is volt mellékneve, az egyik protestáns unokatestvért például „Piorun”-nak (’Mennykő’-nek) hívták, ez a ragadványnév a későbbi történészek közt is elterjedt, és ebben a formában használatos a lengyel lexikonokban.

A fiatal Sierotkát a kor híres protestáns egyetemein nevelték: megfordult Tübingenben, Strassburgban (a híres Sturm keze alatt), Augsburgban, sőt 1566-ban még Bazelben is. Onnan viszont Velencén és Páduán át Rómába utazott, ahol találkozott a lengyel ellenreformáció két talán legnagyobb alakjával: Piotr Skarga prédikátorral és Stanisław Hozius (Hozjus) teológussal. Ez a találkozás és nyilván a két teológussal folytatott hosszabb beszélgetések indították Sierotkát, hogy áttérjen a római katolikus vallásra,

* A szerző a Cambridge-i Egyetem nyugalmazott tanára és a londoni University College-School of Slavonic and East European Studies tudományos munkatársa.

1 Nicola Christophorus RADZIWIŁŁ, *Hierosolymitana peregrinatio [...] Nicolai Christophori Radzivili [...] IV epistolis comprehensa: Ex idiomate Polonico in Latinam linguam translata et nunc primum edita*, interp. Thomas TRETERUS (Brunsberg: Georgij Schönfels, 1601).

2 Tomasz KEMPA, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616)*, *Wojewoda wileński* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2000), 26.

amit azonban egy ideig titokban tartott. Ennek főleg politikai okai voltak, mert a litvániai nemesség túlnyomó része ekkor még protestáns volt, sőt a család egyik ága még évtizedekig az is maradt. Mikołaj Krzysztof viszont komolyan vette az áttérést, állítólag mindkét testvérét, Albrychtot és Jerzyt, a későbbi püspököt is ő vette rá a katolizálásra. Különben 1570-re a lengyel–litván államban már lényegében minden jobban értesült ember tudott Sierotka áttéréséről.³

Fontos mozzanat volt Sierotka életében a franciaországi út, ugyanis Zsigmond Ágost király halála után Aleksander Proński mellett mint vilnai vajda benne volt abban a lengyel–litván küldöttségben, amelyik felkérte Henry Valoist (lengyelesen „Walezjusz”) a lengyel trón elfoglalásával kapcsolatos eskütételre. Ez 1573-ban történt, Valois egy évvel később foglalta el a lengyel trónt, ahonnan nem sokkal később botrányos körülmények között távozott. Közben Sierotka vagy egy francia prostituálttól, vagy egy alkalmi lengyel szeretőjétől vérbajt kapott, s 1575 első felében már állandó fejfájásokra, valamint részleges süketiségre panaszkodott. Ez volt az indító oka későbbi ünnepléses fogadalmának, ami szerint, ha a németországi fürdők látogatása után meggyógyul vagy legalábbis sokkal jobban lesz, bűnbánó jeruzsálemi zarándoklatra indul.⁴ Egy ilyen zarándoklat rengeteg időbe és főleg pénzbe került, s bár azt Sierotka már 1575-ben tervbe vette, mégis hét évbe telt, míg az megvalósulhatott.

Báthory István megválasztásával a lengyel trónra Sierotka fontos szövetségest nyert jeruzsálemi utazásához. Báthory uralkodásának első éveiben ugyan – betegeskedése miatt – Radziwiłł nem vett részt a politikai életben, de a király Zamoyski kancelláron keresztül, aki Sierotka egyik húgának a kezére pályázott, birtokügyekben és másban is kedvezett a Litvániában a főurak közül akkor még szinte egyedül katolikus Mikołaj Krzysztofnak; ezt hamarosan Piotr Skarga is észrevette, és megemlítette egyik levelében.⁵ Sierotka a jelek szerint hatékonyan támogatta az új királyt: lovasságával részt vett Báthory polocki hadjáratában, és Polock alól visszatértében már elkezdett készülödni szentföldi útjára. Caligari vatikáni nuncius szerint a zarándoklat előtt Sierotka még bizonyos időt el akart tölteni itáliai fürdőhelyeken, mert köszvénye és süketisége az évek folyamán alig enyhült.⁶ 1580 februárjában Sierotka Velencébe utazott, hogy átadja a Dózsnak Báthory István levelét, amiben az beszámol a polocki hadjárat sikeréről. Ezután hosszabb időt töltött Velence és Pádua környékén, majd egy Lucca közeli gyógyfürdőben kezelte magát. Mivel ugyanennek az évnek nyarán hír érkezett a Szentföldön dúló pestisjárványról, Radziwiłł egyelőre lemondott a zarándoklatról, és 1581 májusában visszatért Lengyelországba, főleg azért, hogy részt tudjon venni Báthory következő („pszkovi”) orosz hadjáratában. Ez a hadjárat, pontosabban Pszkov ostroma eléggé elhúzódott, de amikor megkezdődtek az oroszokkal a bék tárgyalások, Antonio Possevino javaslatára Sierotkát is delegálták a lengyel küldöttségbe.⁷ Más szó-

3 KEMPA, *Mikołaj Krzysztof...*, 46.

4 Uo., 105. A fogadalmat megismételte 1578. február 24-én XIII. Gergely pápához írt levelében.

5 Egy 1577-es Everard Mercurianhoz írott levélről van szó, idézi uo., 107.

6 Uo., 114.

7 Uo., 116.

val változatlanul élvezte Báthory István bizalmát. De visszatérve Pszkov alól birtokára, Nieświeźbe, ekkor döntötte el, hogy bár egészsége nem javult, mégis rászánja magát a jeruzsálemi zarándoklatra:

háborúba, messzi földre utazom, s ha ezt teszem a földi király kedvéért [...], mért nem kelek útra, ahogy az Úristennek megígértem, aki minden királyoknál följebb való [...] szent kegyelmébe ajánlva magam, akkor erősen elhatároztam, egészségem bármilyen gyöngye legyen, útnak indulok, nagyon bízva az Úrban, hogy oda meg is érkezem⁸

Sierotka felmenői között már volt valaki, aki zarándoklatot tett a Szentföldön: nagyapja, Krzysztof Szydłowiecki kancellár, aki ezért el is nyerte a Szent Sír Lovagja címet. Fogadalmán kívül ez is lebeghetett Sierotka szemei előtt, amikor végre útnak indult. Miután elrendezte gazdasági ügyeit és megírta végrendeletét, 1582 augusztusában még elment Grodnóba, hogy az ott időző Báthory Istvántól fontos ajánlóleveleket kapjon: szüksége volt ilyenre III. Murád szultánhoz, valamint különböző szandzsákok bégjeihez, Egyiptom beglerbégjéhez. Végül egy titkos levelet is kapott a velencei Dózsához, utóbbiban Báthory megpedzette egy törökellenes liga lehetőségét, amit végül halála megghiúsított. Sierotka szeptember 16-án kelt útra Litvániából hattagú kíséretével (köztük egy boroszlói német orvossal és egy lengyel szakáccsal), amelyhez később még csatlakozott egy császári diplomata, Abraham von Dohna, valamint egy Leonard Pacificus nevű jezsuita.⁹ Miután Velencéből Sierotka kérte és meg is kapta útjára a pápa áldását, továbbá diszpenzációját a bőjt be nem tartása ügyében, még néhány hónapot itt töltött, és innen szállt embereivel hajóra 1583. április 16-án.

Nem tudni, pontosan mennyi időre tervezte zarándokútját, de az alighanem jóval hosszabbra nyúlott, mint korábban gondolta. Már a hajóút Velencéből Tripoliba (Kréta és Ciprus érintésével) körülbelül két hónapig tartott, onnan még Sierotkáék elutaztak Damaszkuszba, s így Jeruzsálembe csak 1583. június végén érkeztek. Itt meglátogatták az összes bibliai „szent helyet”, és a ferencesek, akik a Szent Sírt gondozták, Radziwiłłt a Szent Sír Lovagjává avatták. Ettől kezdve címerében és pecsétjein is megjelent a jeruzsálemi kereszt, s végrendeletében kérte, hogy nyakláncon holtában is viselhessen.¹⁰ Sierotka ezután arany serleget és nagyobb összeget ajándékozott a Szent Sír gondozóinak. Zarándoktársaival együtt július 9-én hagyta el Jeruzsálemet, Jaffán keresztül utaztak Tripoliba. Itt azonban két hetet kellett várakozniuk, ez idő alatt nem volt alkalmas („keresztény”) hajó Konstantinápolyba. Végül is Sierotka Michal Konarskit málhái egy részével innen Itáliába küldte, míg a többiekkel Ciprusba hajózott, ahol úgy döntöttek, meglátogatják még Egyiptomot is, ahová augusztus elején érkeztek Limassolból.¹¹

8 Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”: *Podróż do Ziemi świętej, Syrii i Egiptu*, red. Leszek KUKULSKI (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962), 9–10.

9 Sierotka kiséretének tagjai voltak még Jerzy Kos, Michal Konarski, Andrzej Skorulski és Piotr Bylina. Lásd: KEMPA, *Mikołaj Krzysztof...*, 118.

10 Uo., 120.

11 Uo., 121

Kairóban a zarándokok a francia konzul vendégházában kaptak szállást és töltöttek itt hosszabb időt, egy teljes hónap alatt nemcsak a helyi kopt templomokat, de Memphisz és Gizah piramisait is meglátogatták. Különösen nagy benyomást tettek Radziwiłłra a piramisok melletti temetőbarlangok, s jól jelzi a lengyel zarándok etnológiai kíváncsiságát az az ő korában szokatlan tény, hogy két jó állapotban lévő múmiát is vásárolt magának. Ezekkel azonban nem tudta magángyűjteményét gyarapítani, mert a visszafelé vezető út alatt hajójuk rettenetes viharba került, és a velük utazó lengyel pap, Szymon atya dörge delmeire hallgatva a zarándokok tengerbe vetették a múmiákat. De Sierotka embereket és állatokat is vásárolt: több keresztény, főleg olasz foglyot kiváltott a gályarabságból, s ami az állatokat (leopárdokat, papagájokat és rinocéroszokat) illeti, ezeket is egy volt gályarab gondozta – gondolom, nem lehetett könnyű dolga a háborgó tengeren.¹²

Ez a hajóút Alexandriából Krétára 1583. október 9-étől 23-áig, tehát két teljes hétig tartott, s alighanem alaposan kimeríthette Sierotkáékat. Radziwiłł egészségi állapota is megromlott, s mivel a Konstantinápolyból Krétára érkező lengyel követektől megtudták, hogy a változó politikai helyzetben a szultán aligha fogja tisztelni Báthory menlevelét, lemondtak a veszélyesnek ígérkező útról. Ez viszont újabb késlekedést jelentett: a zarándokok csak 1584 februárjában találtak megfelelő hajóra, ami Otranto felé tartott. Otrantóból szárazföldön folytatták tovább útjukat, és ez veszélyesebbnek bizonyult szíriai és szentföldi kalandjaiknál: Pescara környékén olasz rablók támadták meg Sierotka karavánját, és úgyszólván minden pénzüktől és ékszerüktől megfosztották a lengyel utazókat, akik aztán csak súlyos kölcsönök árán tudták elhagyni Itália vendégszerető földjét.¹³

Hosszabb velencei tartózkodás után, Innsbruckon és Bécsen át Sierotka 1584. május 29-én lépte át a Rzeczpospolita határát, és június végén tisztelgett Báthorynál Grodnóban. Csaknem két évet töltött távol Litvániától, rengeteg élménnyel és (főleg Konarskinak köszönhetően) számos emléktárggyal tért vissza Nieświezre. Miután pár hónappal hazatérése után megnősült, betegsége ellenére feleségül véve a 15 éves Wiśniowiecki Erzsébetet, egy ideig eltartott, amíg rokonai és barátai, majd katolikus lelkipásztorai unszolására tollat fogott, hogy megírja zarándoklata történetét.

2.

Nem ő volt az első lengyel, aki erre vállalkozott. A lexikonok számontartanak egy Anzelm Polak nevű bencés szerzetest, aki 1519 és 1522 között zarándokolt a Szentföldre, s akinek *Terrae sanctae et urbis Hierusalem apertior descriptio* című, Krakóban 1522-ben kiadott művét¹⁴ Sierotka alighanem ismerte, bár azt lengyelre csak 1595-ben fordított-

¹² Uo.

¹³ Uo., 122; *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł...*, 234–240.

¹⁴ *Literatura polska: Przewodnik encyklopedyczny*, red. Julian KRYŻANOWSKI i Czesław HERNAS (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984), 27. Ez az egyébként jól használható irodalmi lexikon itt rossz évszámot ad meg 1522 helyett.

ták. Aligha ismert azonban egy pár évvel Anzelm Polak előtt megjelent útleírást, aminek szerzője a magyar Pécsváradi Gábor obszerváns ferences szerzetes, később főapát volt. Pécsváradi *Compendiosa [...] descriptio urbis Hierusalem [...]* című munkáját Bécsben adták ki, valószínűleg elég kevés példányban.¹⁵ Hetman Jan Tarnowski (1561-ben hunyt el), aki ugyancsak a 16. században elzarándokolt a Szentföldre, Sierotka csak kéziratban maradt följegyzéseit olvashatta. Mivel Mikołaj Krzysztof könyvtárát később kirabolták, illetve az orosz csapatok felgyújtották, ma már lehetetlen rekonstruálni, milyen útleírásokból tájékozódott, amikor művének írásához hozzáfogott. Mindenesetre a naplóformátum helyett a négy hosszú levél formátumát választotta, amikor 1590–91 táján megírta a *Jeruzsálemi zarándoklat* első, lengyel nyelvű változatát.¹⁶ Mint számos más mű ebben a korban, ez a tárgyilagos hangon, jó stílusban megírt útleírás is kéziratban terjedt a rokonok és barátok között – arra, hogy ezt először latin fordításban adják ki, Sierotka végül a külföldi olvasók miatt vállalkozott. Fordítója, Tomasz Treter személyében Sierotka egy rendkívül művelt, itáliai egyetemi végzettségű papot talált, aki (warmiai kanonok és püspöki titkár létére) időt tudott szakítani a fordításhoz, ahhoz, hogy ez a könyv már 1601-ban megjelenhessen. Pár év múlva kiadták lengyelül is, de már korábban, 1603 tavaszán megjelent Mainzban német fordításban. Erről a német kiadásról azért kell külön beszélnünk, mert két magyar származású lengyel (Polonus) szereplője is van: a Berzeviczy testvérek.

Apjukat, Berzeviczy Mártont (1538-1596) Báthory István lengyel király egyik legeredményesebb diplomatájaként és néhány éven át magyar kancellárjaként ismerték. Berzeviczy idős korában Lengyelországban nőtt, és a királya halála után poroszországi birtokára húzódott vissza, ahol sztargardi sztarosza lett; valószínűleg itt születtek az 1580-as években ikerfiai Katarzyna Wojnowskától. A János és Kristóf névre hallgató két Berzeviczy fiút anyjuk vagy gyámjuk neveltette külföldön, Mainzban, majd Orléansban, végül pedig Páduában.¹⁷ Mivel a *Jeruzsálemi zarándoklat* német fordítója, Laurentius Borkowski¹⁸ szerint a két Berzeviczy 1603-ban a „mainzi akadémián” tanul, ez nem a helyi jezsuita kollégiumot, hanem a püspöki városban működő egyetemet jelenti. Sierotka művét Laurentius Borkowski, magát „Nobilis Prutenusnak”, vagyis porosz nemesi származékna állító tudós ember fordította németre, Tomasz Treter latin szövege alapján. Borkowskiról keveset tudunk, de Mainzban és később Itáliában is ő volt a Berzeviczy testvérek nevelője, vagyis „Moderatora”, aki több verssel szerepel a Sierotka útleírása előtti részben. Borkowski verses latin dialógust is közöl a műről – ez a beszélgetés a két fél-lengyel fiatalember, Berzeviczy János és Kristóf között zaj-

15 *Magyar utazási irodalom: 15–18. század*, kiad. Kovács Sándor Iván és Monok István (Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990), 842.

16 KEMPA, *Mikołaj Krzysztof...*, 124.

17 *Archiwum Nacji Polskiej w Uniwersytecie Padewskim (1592-1745)*, red. Henryk BARYCZ, Zakład historii nauki i techniki Polskiej Akademii Nauk (Wrocław-Kraków: Ossolineum Wydawca, 1971), 39. Páduai beiratkozásuk dátuma, Borkowskiéval együtt: 1606. augusztus.

18 KEMPA, *Mikołaj Krzysztof...*, 125. Kempa megadja a német kiadás pontos címét, de a fordító nevének címlapi rövidítése miatt téved annak kilétét illetően: az illető nem „Borek”, hanem, mint az kiderül a további szövegből, Laurentius (lengyelül Wawrzyniec) Borkowski.

lik. Nem tudni, mennyire tudtak verselni latinul, illetve hogy mennyit segített bele a 68 sornyi verses dialógusba mentoruk, aki a lengyel herceghez írt *Carmen gratulatorium Vladislao principi* és két másik itt szereplő (Sierotkához és Treterhez írott üdvözlő) latin verse alapján gyakorlott alkalmi költőnek vélhetünk.

Végül néhány szót Mikołaj Krzysztof Radziwiłł művének európai fogadtatásáról. A német fordításnak, úgy tűnik, sikere lehetett, mert két évvel a mainzi után a könyvet a Rajna melletti Frankfurtban újra kiadták. Meglehet, az 1614-es antwerpeni kiadás hozta meg a legszélesebb körű, áttörő sikert a könyvnek, ennek példányai hamarosan Magyarországra is eljutottak.¹⁹ Tudjuk, hogy Sierotka tervezett olasz kiadást, de ebből végül nem lett semmi – gondolom, a műveltebb olasz olvasóknak megfelelt, ha a művet latinul olvasták. Viszont érdekes módon a 18. században éppen Magyarországon újult meg az érdeklődés Sierotka műve iránt: kiadták először Győrben 1753-ben, majd Kasán 1756-ban.²⁰ Latinul persze, s részben azért, mert a mű nem hiányozhatott a magyar ellenreformáció ajánlott olvasmányainak listájáról. Ez ugyanakkor nem jelentette azt, hogy protestánsok ne olvasták volna ezt az egyszerű, de jó stílusban megírt, számos hasznos információval szolgáló úti beszámolót. Legnagyobb hatása mégis Lengyelországban volt, ahol termékenyen hatott a 19. század két nagy romantikus költőjének, Adam Mickiewicznek és Juliusz Słowackinak a képzeletére; utóbbi el is zárandokolt Radziwiłł útmutatásai alapján a Közel-Keletre.

19 A Rákóczi család könyvtárában már szerepel az 1601-es braunsbergi kiadás. Lásd: *A Rákóczi-család könyvtárai: 1588–1640*, szerk. MONOK István, *A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 1* (Szeged: Scriptum Kft, 1996), 271. tétel. George Hoffmann könyvei között vélhetőleg az 1614-es kiadás szerepel, lásd: VARGA András, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak: 1533–1657*, 2 köt. (Budapest–Szeged: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1986), 1:125.

20 KEMPA, *Mikołaj Krzysztof...*, 126.